

Проблемні зобов'язання

Олексій СТЕПАНЕНКО,
старший юрист ЮК FCLEX

Протягом 2014-2015 рр. ми спостерігали чимало випадків виникнення стану неплатоспроможності вітчизняних банків, що зазвичай призводить до ліквідації таких фінансових установ. Після введення у банку тимчасової адміністрації ряд операцій призупиняється. Зокрема, згідно з ч. 5 ст. 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (далі – Закон), з урахуванням змін, які були внесені до ст. 36 Закону згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку» №629-VIII від 16.07.2015, під час тимчасової адміністрації не здійснюється задоволення вимог вкладників та інших кредиторів банку; примусове стягнення майна (зокрема коштів) банку, накладення арешту та звернення стягнення на майно (зокрема кошти) банку (виконавче провадження щодо банку зупиняється, зокрема знімаються арешти, накладені на майно (зокрема на кошти) банку, а також скасовуються інші вжиті заходи примусового забезпечення виконання рішення щодо банку); нарахування неустойки (штрафів, пені), інших фінансових (економічних) санкцій за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), а також зобов'язань перед кредиторами, зокрема не застосовується індекс інфляції за весь час прострочення виконання грошових зобов'язань банку; зарахування зустрічних вимог, зокрема зустрічних однорідних вимог, припинення зобов'язань за домовленістю (згодою) сторін (зокрема шляхом договірної списання), поєднання боржника і кредитора в одній особі, нарахування відсотків за зобов'язаннями банку перед вкладниками та кредиторами.

До того ж, зважаючи, що законом передбачено граничний розмір відшкодування коштів вкладникам за рахунок коштів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, який не може перевищувати 2 млн грн, величезна група вкладників після введення тимчасової адміністрації в банку фактично втрачає значну суму своїх вкладів і отримує задоволення своїх вимог лише у межах, передбачених Законом.

Незважаючи на інтенсивність судової практики у спорах з банками під час дії тимчасової адміністрації, вона перебуває на стадії свого формування, оскільки залишається низка проблемних аспектів.

Серед всієї категорії спорів, які виникають під час здійснення тимчасової адміністрації в банку, окремої уваги заслуговують ті, які стосуються припинення зобов'язань за кредитними договорами шляхом поєднання в одній особі боржника і кредитора, а також шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог. Зазначені ситуації переважно виникають у тих випадках, коли вкладник банку одночасно є боржником банку за кредитним договором. Виникає парадоксальна ситуація: боржник банку за кредитним договором, виявляючи бажання погасити кредитну заборгованість за рахунок коштів, розміщених на його ж рахунку як банківського вкладу, не в змозі це зробити, оскільки така операція, якщо вона здійснюється під час дії тимчасової адміністрації, є задоволенням вимоги кредитора,

який спосіб може бути застосований в тій чи іншій ситуації.

Чинник волевиявлення сторони на припинення зобов'язання

До змін, які були внесені 16.07.2015 у п. 4 ч. 5 ст. 36 Закону, тривалий час у судовій практиці панувала правова позиція, яка полягала у можливості припинення зобов'язань за кредитним договором на підставі ст. 606 ЦК України шляхом поєднання боржника і кредитора в одній особі.

Зазначена позиція обґрунтовувалася тим, що законодавство України не ототожнює поняття правочин та зобов'язання, зокрема тому, що один правочин може містити в собі декілька зобов'язань. До того ж відповідно до ст. 606 ЦК України припиняється саме зобов'язання, а не правочин.

Отже, суди касаційної інстанції, зокрема ВГСУ, вказували, що у випадку, якщо між сторонами укладені правочини, де згідно з одним одна сторона є щодо іншої як боржником (за кредитним договором), так і кредитором (за договором банківського вкладу (депозиту)), то зобов'язання щодо сплати кредиту та відсотків за ним є припиненими у зв'язку з поєднанням боржника і кредитора в одній особі.

Отже, зважаючи на те, що Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» не містить заборон на припинення зобов'язань шляхом поєднання кредитора і боржника в одній особі, суди задовольняли подібні позови.

Незважаючи на інтенсивність судової практики у спорах з банками під час дії тимчасової адміністрації, вона перебуває на стадії свого формування

що заборонено згідно зі ст. 36 Закону. У зазначеній ситуації вкладник, діючи одночасно і як боржник, залишається абсолютно незахищеним, оскільки фактично всю суму вкладу він повернути не може, натомість не обмежений у стягненні коштів за кредитним договором. У зв'язку з цим, значна кількість вкладників почала звертатися до суду з позовами про припинення зобов'язання за кредитним договором шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог або шляхом поєднання боржника і кредитора в одній особі. Наразі судова практика чітко розмежовує зазначені варіанти припинення зобов'язання, що дає змогу визначити,

Зазначена судова практика вичерпала себе ще до внесення змін від 16.07.2015 до п. 4 ч. 5 ст. 36 Закону, коли Вищим господарським судом України правова позиція у цій категорії спорів була переглянута. Вищий господарський суд України дійшов висновку, що приписи ст. 606 Цивільного кодексу України встановлюють такий спосіб припинення цивільно-правового зобов'язання, що не залежить від волі сторін. Зазначений висновок підтверджується і практикою Вищого господарського суду України, викладеною у постанові від 18.03.2015 у справі №916/2438/14.

Поєднання боржника і кредитора в одній особі має місце у випадку,

якщо до сторони, яка є боржником, переходить відповідно до будь-якої зазначеної підстави зобов'язання іншої особи, за яким ця особа є кредитором щодо боржника, і навпаки. Наприклад, у разі спадкування, у разі переходу майна кредитора до боржника і навпаки; під час реорганізації шляхом злиття або приєднання юридичних осіб, пов'язаних між собою взаємним зобов'язанням; правонаступництва, до того ж як загального, так і у випадку ліквідації з правонаступництвом (злиття, приєднання тощо). Інакше кажучи, через об'єктивні обставини або певного правочину один із суб'єктів правовідношення зникає (або виходить із двосторонніх зобов'язальних правовідносин).

До того ж до особи, що залишилася, переходять всі правомочності щодо взаємних зобов'язань, у зв'язку з чим припиняється і, власне, правовідношення. Такого погляду дотримується і Вищий господарський суд у своїх постановках у справі №910/3315/14 від 04.02.2015, у справі №922/2964/14 від 18.03.2015, у справі №915/2438/14 від 25.03.2015, у справі №910/20339/14 від 23.04.2015, у справі №910/18154/14 від 29.04.2015, у справі №927/1522/14 від 14.05.2015, у справі №910/20158/14 від 20.05.2015 та у справі №910/21757/14.

У свою чергу, зарахування зустрічних однорідних вимог є одним із способів припинення зобов'язання, який може бути реалізований виключно за волею однієї із сторін зобов'язання. Саме воля сторони є ключовим чинником для застосування конструкції, передбаченої ст. 601 ЦК України, яка реалізується шляхом спрямування іншої сторони відповідної заяви про взаємозалік зустрічних однорідних вимог.

Поєднання боржника і кредитора може бути лише в межах одного договору

Зобов'язання – це правовідношення між, як мінімум, двома сторонами, а поєднання двох сторін в одній особі є підставою для припинення зобов'язання.

Із зазначеного видно, що, якщо вкладник за договором банківського вкладу одночасно є боржником за кредитним договором, то в такому разі не може відбуватися поєднання боржника і кредитора в одній особі, натомість залишаються дві особи, в яких є взаємні зобов'язання.

Зазначена позиція ВГСУ є обґрунтованою, адже поєднання боржника і кредитора може бути лише у межах одного і того самого договору (зобов'язання). Натомість, застосовуючи правову конструкцію, яка передбачена ст. 606 ЦК України, до правовідносин, коли вкладник за договором банківського вкладу одночасно

є боржником за кредитним договором, сторони в дійсності намагаються вести мову про припинення зобов'язання шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог, що передбачено ст. 601 ЦК України.

Незважаючи на зазначені висновки Вищого господарського суду України та фактичну неможливість припинення зобов'язань за кредитними договорами на підставі ст. 606 ЦК України, законодавцем було закріплено неможливість застосування зазначеної конструкції на законодавчому рівні та внесено відповідні зміни 16.07.2015 до ст. 36 Закону.

Зарахування зустрічних однорідних вимог після введення тимчасової адміністрації

Незважаючи на те, що п. 4 ч. 5 ст. 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» встановлені певні обмеження щодо припинення зобов'язань шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог під час дії тимчасової адміністрації, необхідно чітко встановити дві обставини, від яких, власне, залежить можливість застосування цієї конструкції під час дії тимчасової адміністрації:

- Наявність всіх необхідних умов для припинення зобов'язання шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог.

- В який момент зобов'язання вважаються припиненими шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог.

Зі змісту ст. 601 ЦК України вбачається, що зарахування зобов'язань можливе за наявності всіх умов для зарахування, а саме: 1) зустрічності вимог; 2) однорідності вимог; 3) настання строку виконання вимог, невстановленості строку виконання вимог, або визначеності такого строку моментом пред'явлення вимоги; 4) подання однією із сторін відповідної заяви.

Тобто допускається зарахування однорідних вимог, які походять із різних підстав (різних договорів, тощо), строк виконання щодо таких вимог настав або не встановлений, або визначений моментом пред'явлення вимоги.

Зарахування зустрічних однорідних вимог є способом припинення одночасно двох зобов'язань, в одному із яких одна сторона є кредитором, а інша – боржником, а в іншому – навпаки (боржник у першому зобов'язанні є кредитором у другому). Допускаються випадки так званого часткового зарахування, коли одне зобов'язання (менше за розміром) зараховується повністю, а інше (більше за розміром) – лише в частині, що дорівнює розміру першого зобов'язання. У такому випадку зобов'язання в частині, що залишилася, може припинитися будь-якими іншими способами.

Із зазначеного видно, що відповідно до ст. 601 ЦК України, зустрічність вимог полягає в тому,

що кредитор за одним зобов'язанням є боржником за іншим, а боржник за першим зобов'язанням є кредитором за другим.

Відповідно до ч. 1 ст. 1058 ЦК України, за договором банківського вкладу (депозиту) одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором.

Із зазначеної норми видно, що, за договорами банківського вкладу, установа банку є зобов'язаною стороною, обов'язок якої полягає у поверненні коштів та відсотків вкладнику. У свою чергу, вкладник банку є його кредитором, який має право вимоги до банківської установи щодо повернення коштів, які були передані останньому за договором банківського вкладу.

До того ж згідно з ч. 1 ст. 1054 ЦК України за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти.

Згідно із зазначеною нормою у зобов'язанні за кредитним договором позичальник є зобов'язаною стороною (боржником), обов'язок якого полягає у поверненні кредитодавцю кредитних коштів.

Відповідно до ст. 601 ЦК України, вимоги, що підлягають зарахуванню,

повинні бути однорідними (тобто зараховуватися можуть вимоги про передачу речей одного роду, у зв'язку з чим зарахування як спосіб припинення зазвичай застосовується до зобов'язань з передачі родових речей, зокрема грошей). Правило про однорідність вимог поширюється на їхню правову природу, але не стосується підстави виникнення такої вимоги. Отже, допускається зарахування однорідних вимог, які походять із різних підстав (різних договорів тощо).

Іншою обов'язковою вимогою припинення зобов'язання шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог, є наявність відповідної заяви однієї із сторін. До того ж згідно зі ст. 601 ЦК України, зарахування зустрічних однорідних вимог, про яке заявлено однією із сторін у зобов'язанні, не пов'язується із прийняттям такого зарахування іншою стороною. Випадки, коли зарахування зустрічних однорідних вимог не допускається, визначені положеннями ст. 602 ЦК України.

Отже, заява однієї сторони про зарахування зустрічної однорідної вимоги є одностороннім правочинном, який має наслідком припинення зобов'язань. Якщо друга сторона вважає, що заява першої сторони є нікчемним правочинном, а отже, не припиняє зобов'язання (наприклад, за відсутністю зобов'язання другої сторони або в разі недопустимості зарахування зустрічних вимог згідно з частинами 4, 5 ст. 203 ГК України, ст. 602 ЦК України), то друга сторона має право звернутися до суду з

позовом про примусове виконання зобов'язання першою стороною в натурі або про застосування інших способів захисту, встановлених законом.

Згідно зі ст. 601 ЦК України, зобов'язання припиняється шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог з моменту направлення відповідної заяви іншій стороні про таке зарахування. До того ж законодавство не пов'язує припинення зобов'язання з акцептуванням іншою стороною такої заяви і не вимагає такого акцептування. До аналогічного висновку дійшов ВГСУ в постанові у справі №910/11117/14 від 04.03.2015.

У контексті викладеного необхідно розуміти, що у випадку, якщо заява про припинення зобов'язання шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог була надіслана до моменту введення тимчасової адміністрації в банку, то обмеження, які встановлені п. 4 ч. 5 ст. 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» не застосовуються, оскільки зобов'язання є припиненим з моменту надіслання заяви, тобто до введення тимчасової адміністрації. Отже, п. 4 ч. 5 ст. 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» може бути застосований лише в тому випадку, коли заява про зустрічне зарахування однорідних вимог була надіслана після введення тимчасової адміністрації, тобто коли саме припинення зобов'язання шляхом зустрічного зарахування однорідних вимог відбулося під час дії тимчасової адміністрації.

